

ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો : શિલ્પ અને સ્થાપત્ય

ભારત તેના સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસાના કારણે વિશ્વભરમાં જાહીનું છે. શિલ્પ અને સ્થાપત્યની વિવિધતાએ ભારતના હિતિહાસને નવી ઓળખ આપી છે. ભારતનું પ્રાચીન સિંહુકાલીન નગર આયોજન સમકાલીન વિશ્વના નગર આયોજન કરતાં ચડીયાતું હતું, તેની ગૌરવબેર નોંધ લઈ શકાય.

શિલ્પ

શિલ્પી પોતાનાં કૌશલ્ય અને આવડતને છીણી - હથોડી વડે વિવિધ પ્રકારના મનના ભાવો પથ્થર, લાકડું કે ધાતુમાં કંડારે તે કલા એટલે શિલ્પકલા.

સ્થાપત્ય

સ્થાપત્યનો સરળ અર્થ બાંધકામ એવો થાય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં સ્થાપત્ય માટે ‘વાસ્તુ’ શબ્દ વપરાય છે, જે ખૂબ જ પ્રચલિત છે. આ અર્થમાં મકાનો, નગરો, ફૂવાઓ, કિલ્લાઓ, મિનારાઓ, મંદિરો, મસ્જિદો, મકબરાઓ વગેરેના બાંધકામને ‘સ્થાપત્ય’ કહે છે. સ્થાપત્યકલામાં ‘સ્થપતિ’નું કૌશલ્ય પ્રયોજાય છે.

પ્રાચીન ભારતનું નગર આયોજન

ભારત પ્રાચીન સમયથી નગર આયોજનમાં નિપુણતા ધરાવે છે. પુરાતત્ત્વીય ઉત્ખનન કરતાં આવાં ઘણાં નગરો મળી આવ્યાં છે. આ નગરોના મુખ્ય ત્રણ વિભાગો પડે છે : (1) શાસક અધિકારીઓનો ગઢ (સિટલ) (2) અન્ય અધિકારીઓના આવાસો ધરાવતું ઉપલું નગર (3) સામાન્ય નગરજનોના આવાસ ધરાવતું નીચ્યલું નગર.

3.1 મોહેં-જો-દડો નગર રચના

(1) નગર રચના : મોહેં-જો-દડો નગર આયોજનની દસ્તિએ શ્રેષ્ઠ હતું. મકાનો પૂર અને લેજથી બચવા ઊંચી પિલંથ (પીઠિકા) ઉપર બાંધવામાં આવતાં હતાં. શ્રીમંતોનાં મકાનો બે માળવાળા અને પાંચ કે સાત ઓરડાવાળાં હતાં. સામાન્ય વર્ગના લોકોનાં મકાનો એક માળ અને બે કે ત્રણ ઓરડાવાળાં હતાં. સમગ્ર નગરની ફરતે દીવાલની રચના

- શાસક અધિકારીઓનો ગઢ જે ઊંચાઈ ઉપર બાંધવામાં આવ્યો છે.
- ઉપલું નગર પણ રક્ષણાત્મક દીવાલોથી સુરક્ષિત છે. અહીંથી બેથી પાંચ ઓરડાવાળા મકાનો મળી આવ્યા છે.
- નીચ્યલા નગરનાં મકાનો મુખ્યત્વે હાથે ધરેલી ઈંટોનાં બનાવેલાં છે.

સિંહુ ખીણની સંસ્કૃતિની પ્રજાએ સ્થાપત્યના ક્ષેત્રે તે સમયની બધી સંસ્કૃતિઓ કરતાં સુંદર અને વ્યવસ્થિત એવાં કેટલાંક નગરો વિકસાયાં હતાં. એ પૈકી હડપા અને મોહેં-જો દડો નામના નગરો મહત્વનાં હતાં.

(1) મોહેં-જો-દડો : ઈ.સ. 1922માં સર જહેન માર્શિલ અને કર્નલ મેકેના માર્ગદર્શન નીચે રખાલદાસ બેનરણ અને દયારામ સહાની નામના ભારતીય પુરાતત્વવિદોને સિંહ (પાકિસ્તાનમાં)ના લારખાના જિલ્લામાં મોહેં-જો-દડો ખાતે ખોદકામ દરમિયાન વિશાળ એવી નગર સંભ્યતાના અવશેષો મળી આવ્યા છે. મોહેં-જો-દડોનો અર્થ ‘મરેલાંનો ટેકરો’ એવો થાય છે.

કરવામાં આવી હતી. મકાનના દરવાજા જાહેર રસ્તાને બદલે અંદર (ગલીમાં) પડતા હતા. અહીં દરેક મકાનમાં કોઠાર, રસ્તોં અને સ્નાનાગુહના અવશેષો મળ્યા છે. હવા ઉજાસ માટે બારી-બારણાંની વ્યવસ્થા હતી.

(2) રસ્તાઓ : આ નગર રચનાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અહીં આવેલા રસ્તાઓ છે. અહીં મોટે ભાગે 9.75 મીટર પહોળા રસ્તાઓ હતા. નાના-મોટા રસ્તાઓ કાટખૂણે મળતા અને એકથી વધુ વાહનો પસાર થાય એટલા પહોળા હતા. રસ્તાની બાજુમાં રાત્રિપ્રકાશ માટે થાંબલા ઢોવાનું અનુમાન છે. નગરના સીધા પહોળા રાજમાર્ગો હતા. તે ક્યાંય વળાંક નહિ લેતાં સીધા જ જતા હતા. આ પ્રાચીન સમયની વિશિષ્ટતા ગણાય છે. બે મુખ્ય રાજમાર્ગો હતા. એક માર્ગ ઉત્તરથી દક્ષિણ અને બીજો પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જતો હતો. બંને માર્ગો મધ્યમાં કાટખૂણે છેદતા હતા.

(3) ગટર યોજના : આ નગર રચનાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ગટર યોજના છે. આવી ગટર યોજના સમકાલીન સભ્યતાઓમાં ભૂમધ્ય સમુક્રના કીટના ટાપુ સિવાય ક્યાંય જોવા મળતી નથી. નગરમાંથી ગંદા પાણીના નિકાલ માટે ગટર બનાવવામાં આવી હતી. દરેક મકાનમાં એક ખાળુંઘો હતો. આવી સુવ્યવસ્થિત ગટર યોજના પરથી લાગે છે કે તે સમયે સુધરાઈ જેવી કોઈ કાર્યક્રમ વ્યવસ્થા હશે અને તેથી કહી શકાય કે તેઓ સ્વચ્છતા તેમ જ આરોગ્યના ઊંચા ઝાલો ધરાવતા હશે.

(4) જાહેર સ્નાનાગાર : અહીંથી વિશાળ સ્નાનાગાર મળી આવ્યું છે. સ્નાનકુડમાં સ્વચ્છ પાણી દાખલ કરવા માટેની અને ગંદું પાણી બહાર કાઢવા માટેની વ્યવસ્થા હતી. ગરમ પાણીની વ્યવસ્થા હશે અને વસ્ત્રો બદલવા માટે ઓરડીઓ મળી આવી છે. ધાર્મિક પ્રસંગે અહીંના લોકો આ સ્નાનાગારનો ઉપયોગ કરતા હશે.

(5) જાહેર મકાનો : મોહેં-જો-દોમાંથી જાહેર ઉપયોગી એવાં બે મકાનો મળ્યાં છે. તેનો ઉપયોગ સભાંડ કે મનોરંજન ખંડ, વહીવટ ખંડ કે રાજ્યના કોઠાર ખંડ તરીકે થતો હશે. મકાનોની એક હરોળ અહીંથી મળી આવેલ છે જે સૈનિકો માટેની બેરેક હશે.

(2) હડ્યા : સર જહોન માર્શલ અને કર્નલ મેઝેના વડપણ નીચે (ઇ.સ. 1921)માં દ્યારામ સહાનીએ પંજાબમાં મોનેટિંગોમરી જિલ્લામાં આવેલા હડ્યા પાસેથી ભારતીય સભ્યતાના અતિ પ્રાચીન અવશેષોની શોધ કરી. હિમાલય પ્રદેશમાં રોપર, ઉત્તર પ્રદેશના મેરઠ જિલ્લામાં આલમગીરપુર, રાજ્યસ્થાનમાં કાલિબંગન, ગુજરાતમાં ધોળકા તાલુકામાં લોથલ, કચ્છમાં દેશળપુર-શિકારપુર, ધોળાવીરા અને સૌરાષ્ટ્રમાં લિંબડી પાસે રંગપુર, ગોડલ પાસે શ્રીનાથગઢ (રોડી), મોરબી પાસે કુન્તાસી, સોમનાથ વગેરે સ્થળોએથી સિંધુ ખીણની સભ્યતાના અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે.

સપ્તસિંધુ નદીઓનો પ્રદેશ એ આપણા દેશની સંસ્કૃતિનો પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશમાં જે સંસ્કૃતિ ખીલી હતી તે સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ કહેવાય છે. સૌપ્રથમ આ સંસ્કૃતિના અવશેષો હડ્યા સ્થળોથી મળી આવેલા તેથી તેને હડ્યીય સંસ્કૃતિ કહેવાય છે. આ સ્થળોથી પાણાણાં અને તાંબાનાં ઓજારો, ચીજવસ્તુઓ વગેરે મળી આવ્યાં છે. તેથી તેને તામ્રપાણાં યુગની સંસ્કૃતિ પણ કહે છે. હડ્યીય સમયનું નગરોનું આયોજન સુવ્યવસ્થિત હતું. તેના મોટા કોઠારો અને કિલ્લેબંધી નોંધપાત્ર છે. તેઓ અલંકારો ધારણ કરવાના શોખીન હશે, તેવા પુરાવાઓ મળ્યા છે.

(3) ધોળાવીરા : ભૂજથી લગભગ 140 કિમી દૂર ભયાઉ તાલુકાના મોટા રણના ખ્દીરબેટના ધોળાવીરા ગામથી બે કિમી દૂર આવેલું હડ્યાનું સમકાલીન મોટું વ્યવસ્થિત અને પ્રાચીન નગર મળી આવ્યું છે. ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્ત્વ વિભાગે પણ આ ટીબાનું સર્વેક્ષણ કર્યું હતું. એ પછી આર્કિયોલોજિકલ સર્વ ઔફ ઇન્ડિયાના અધિકારીઓએ સંશોધન હાથ ધર્યું. (ઇ.સ. 1990) રવિન્દ્રસિંહ બિસ્તના માર્ગદર્શન હેઠળ વિશેષ ઉત્ખનન થયું છે.

ધોળાવીરાના કિલ્લા, મહેલ તેમજ નગરની મુખ્ય દીવાલોને જે સફેદ રંગ કરવામાં આવ્યો હશે તેના અવશેષો મળી આવ્યા છે. નગરની કિલ્લેબંધીની મજબૂત સુરક્ષા વ્યવસ્થા છે. આ દીવાલ માટી, પથ્ર અને

3.2 ધોળાવીરા

ઈંટોમાંથી બનાવેલ છે. અહીંથી પીવાનું પાણી શુદ્ધ ગળાઈને આવે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી જે વ્યવસ્થા આજે આધુનિક યુગમાં પણ આપણે કરી શક્યા નથી. પાણીના શુદ્ધિકરણની આ વ્યવસ્થા અદ્ભુત હતી.

(4) લોથલ : લોથલ અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકામાં આવેલ છે. લોથલ ધોળકા તાલુકામાં ભોગાવો અને સાબરમતી એમ બે નદીઓના વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવેલું છે. ખંભાતના અખાતથી 18 કિલોમીટર દૂર છે. તેમાંથી માનવ વસાહતના ત્રણ થર મળ્યા છે. નગરના પૂર્વ છેડે નીચાણવાળા ભાગમાં ભરતીના સમયે, વહાણ લાંગરવા માટે મોટો ધક્કો (ડોક્યાડી) બાંધવામાં આવ્યો હતો. આ લોથલની વિશિષ્ટતા છે. આ ધક્કો, વખારો, દુકાનો, આયાત નિકાસના પુરાવા વગેરે દર્શાવે છે. લોથલ તે સમયે ભારતનું સમૃદ્ધ બંદર હશે. ગુજરાત માટે આ ગૌરવ લેવા જેવી બાબત છે. લોથલ ગુજરાતને જ નહિ પરંતુ ભારતના ઇતિહાસને પણ ગૌરવ બક્ષે છે.

3.3 લોથલ

મૌર્ય કાલીન કલા

સ્તૂપ : સ્તૂપ એટલે ભગવાન બુદ્ધના દેહાવશોષોને એક પાત્રમાં મૂકી તેના પર અર્ધગોળાકાર ઈમારતો બનાવવામાં આવે તેને સ્તૂપ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

અશોકના સમયના પાંચ સ્તૂપો જાળીતા છે : (1) સાંચીનો સ્તૂપ (2) સારનાથનો સ્તૂપ (3) બેરતનો સ્તૂપ (4) નંદનગઢનો સ્તૂપ અને (5) ગુજરાતમાં દેવની મોરીનો સ્તૂપ. ઉપરાંત ચૈત્યો, વિહારો, મઠો બનાવવામાં આવ્યા છે. સમ્રાટ અશોકનો સમય બૌધ્ધ ધર્મની જહોજલાલીનો અને શિલ્પ સ્થાપત્યનો યુગ હતો.

સાંચીનો સ્તૂપ : મૌર્ય યુગમાં રચાયેલ સાંચીનો સ્તૂપ મધ્યપ્રદેશમાં આવેલ છે. સાંચીનો અસલ સ્તૂપ ઈંટોનો બનાવેલો હતો. તે હાલના સ્તૂપ કરતાં કદમ્બાં અડ્ધો હતો. આ બૌધ્ધ સ્તૂપ સ્થાપત્યકલાનો અમૂલ્ય નમૂનો છે.

3.4 સાંચીનો સ્તૂપ

સ્તૂપની માહિતી

હર્મિકા

સ્તૂપના અંડાકાર ભાગની ટોચની ચારે બાજુએ આવેલી રેલિંગ (વાડ)ને ‘હર્મિકા’ કહે છે. તે સમગ્ર સ્તૂપને આવરી લે છે.

મેધિ

સ્તૂપની ચારે બાજુએ ઊંચા રચેલા ગોળાકાર રસ્તાને ‘મેધિ’ કહે છે. તેનો ઉપયોગ સ્તૂપની આસપાસ પ્રદક્ષિણા માટે કરવામાં આવે છે.

પ્રદક્ષિણા પથ

મંદિર અથવા પૂજાનાં સ્થળોએ આવેલા ગોળાકાર રસ્તાને ‘પ્રદક્ષિણા પથ’ કહે છે. હંમેશાં પવિત્ર સ્થળ જમણી બાજુએ રહે, તે રીતે એ સ્થળની પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવે છે.

તોરણ

તોરણ એટલે બે સ્તંભ ઉપર સીધા પાટડા કે કમાનના આકારે પથ્થર આડા પાડી કરવામાં આવેલું સુંદર સ્થાપત્ય. તોરણની અંદર થઈને શ્રદ્ધાળું જનસમુદ્દાય પ્રવેશ કરે છે.

સંભલેખો

સંભલેખો એક જ શિલામાંથી બનાવેલા હતા. સમ્રાટ અશોકના ધર્મજ્ઞાઓ કોતરેલા સંભલેખો, શિલ્પકલાના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે. એક જ પથ્થરમાંથી કોતરીને, ઘસી ઘસીને, ચળકાટ આપવામાં આવતો હતો. આવા સંભો અંબાલા, મેરઠ, અલહાબાદ, બિહારમાં લોરિયા પાસે નંદનગઢ, સાંચી, કાશી, પટના અને બુદ્ધ ગયાના બોધિવૃક્ષ પાસે ઊભા કરવામાં આવેલા હતા. જે બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરેલા છે.

સારનાથનો સંભ

ભારતની શિલ્પકલાનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે. આ સંભની ટોચ ઉપર પરસ્પર અડકીને ઊભેલા ચાર સિંહોની આકૃતિ છે. સારનાથ ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશનું સ્થાન હોવાથી સિંહોની નીચે ચારે બાજુ ચાર ધર્મચક્રો અંકિત કર્યા છે. એ ચક્ર ધર્મનો વિજય બતાવતું હોવાથી ધર્મચક્ર કહેવાય છે. ઉપરાંત હાથી, ઘોડો કે બળદની શિલ્પકૃતિઓ છે. પ્રજાસત્તાક ભારતના રાષ્ટ્રધ્વજમાં આ ચકને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને ચાર સિંહોની આકૃતિને ભારતના રાષ્ટ્રીય ચિહ્ન તરીકે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. દુનિયાની સર્વોત્તમ શિલ્પકૃતિ પૈકીનો આ એક ઉત્તમ નમૂનો ગણાય છે.

3.5 સારનાથની સિંહાકૃતિ

સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખોમાં ધર્મજ્ઞાઓ કોતરેલા શિલાલેખો અગત્યના છે. કાષ્ઠશિલ્પ, પાણાણશિલ્પ વગેરે સ્થાપત્યો કલાના ઉત્તમ નમૂનાઓની પ્રતીતિ કરાવે છે. લાકડાંઓ અને પથ્થરની વાડ બનાવી દરવાજા પર સુંદર તોરણો કોતરાવ્યાં છે જે ધર્મના આચરણ ઉપર ભાર મૂકે છે. આ શિલાલેખો પેશાવર, દહેરાદૂન, થાણા, મુંબઈ, ઘૌલી અને જૌગડા (ઓડિશા) અને ચેન્નાઈ વગેરે સ્થળેથી મળ્યા છે. ગુજરાતમાં જૂનાગઢમાં ગિરનાર પર્વત તરફ જતાં રસ્તામાં (તળોટીમાં) આ પ્રકારનો શિલાલેખ છે. ઉપરાંત ગુજરાતમાં પાલિતાણા શેત્રનું જય પર્વત પરના જૈન મંદિરો, અમદાવાદના હઠીસિંહના જૈન દેરાસરમાં (ઈ.સ. 1847)માં સધળી માહિતી આપતા શિલાલેખો સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં કોતરાવીને મૂકેલા છે.

દક્ષિણ ભારતની દ્રવિડ શૈલી

ભારતની કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓની આસપાસના વિસ્તારમાં સાતવાહન વંશના રાજાઓના સમય દરમિયાન અનેક બૌદ્ધ સ્તૂપો બંધાયા હતા. આ સ્તૂપો અર્ધગોળાકાર, અંડાકાર તેમજ ઘંટાકાર ટોચવાળા હતા. નાગાર્જુન કોડાનો સ્તૂપ અને અમરાવતીનો સ્તૂપ દ્રવિડ શૈલીના સર્વશ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ છે. ચૌલ રાજાઓએ દ્રવિડ શૈલીની સ્થાપત્ય કલાને ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચાડી હતી.

ગુપ્તકાલીન કલા

ગુપ્તયુગમાં શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્ર, નૃત્ય, સંગીત વગેરેનો શ્રેષ્ઠ વિકાસ થયો હતો. જબલપુરનું (નિનાવા) પાર્વતી મંદિર, ભૂમરા (નાગોડા)નું શિવમંદિર, એરણ (મધ્યપ્રદેશ)નું નૃસિંહ મંદિર, જામનગરનું ગોપમંદિર, સ્તૂપો ચૈત્યો, મઠો, વિહારો, ધ્વજ, સંભો વગેરે ગુપ્તયુગની કલાઓના નમૂના છે. ઉપરાંત શિલ્પકલામાં સારનાથની બુદ્ધ પ્રતિમાઓ, મથુરાની વિષ્ણુ પ્રતિમા અને મહાવીર સ્વામીની પ્રતિમા, ઉદ્યગિરિની ગુફાની, વિષ્ણુના વરાહ સ્વરૂપની પ્રતિમા વગેરે ભારતીય ગુપ્તકાલીન કલાના સર્વોત્તમ નમૂનાઓને લીધે ગુપ્તયુગ કલાનો ‘સુવર્ણયુગ’ કહેવાય છે.

ગુફા સ્થાપત્ય (ગુફાઓ)

ભારતવર્ષનાં ગુફાસ્થાપત્યો મનુષ્યકૃત સૌંદર્ય ધામો ગણાય છે. ઔરંગાબાદ પાસે આવેલ અજંતા-ઈલોરાની ગુફાઓ, મુંબઈ પાસેની એલિફન્ટાની ગુફાઓ, ઓડિશામાં ભુવનેશ્વરની પશ્ચિમે ઉદ્યગિરિ, ઝંડગિરિ ગુફાઓ, મધ્યપ્રદેશની બાધની ગુફાઓ, ગુપ્તકાલીન ગુફાસ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ નમૂનાઓ છે. ગુજરાતમાં ખંભાલીડા (ગોડલ), ટાંક (રાજકોટ), જૂનાગઢ ખાતે ગ્રાણ ગુફા સમૂહો, તળાજા, સાણા વગેરે સ્થળે ગુફાઓ મળી આવેલ છે. અશોકના ગુફાલેખો ગયાથી 16 માઈલ દૂર આવેલા બર્બરના પહોડની ગ્રાણ ગુફાઓની દીવાલો પર કોતરાયેલા છે. તેમાં સમાટ અશોકે આજીવન કરેલાં દાનકાર્યોની વિગતો છે. આસામની દાર્જાલિંગની ગુફા, બિહારની સુદામા અને સીતાની ગુફા વગેરે પ્રખ્યાત ગુફા સ્થાપત્ય છે.

અજંતા, ઈલોરા અને એલિફન્ટાની પ્રસિદ્ધ ગુફાઓ વિશે પ્રકરણ-6 માં વિગતે માહિતી આપવામાં આવી છે.

ગુજરાતની ગુફાઓ

(1) જૂનાગઢ ગુફાઓ : જૂનાગઢમાં ગ્રાણ ગુફા સમૂહ આવેલા છે.

(1) બાવાયારાનો ગુફા સમૂહ : આ ગુફા બાવાયારાના મઠ પાસે આવેલ છે. આ ગુફાઓ ગ્રાણ હારમાં અને પરસ્પર કાટખૂણે જોડતી પથરાયેલી છે. પહેલી હારમાં ચાર, બીજી હારમાં સાત અને ત્રીજી હારમાં પાંચ ગુફાઓ મળી કુલ 16 ગુફાઓ છે. તે ઈસ્વીસનના આરંભની સદી દરમિયાન કંડારેલી હોવાની શક્યતા છે.

(2) ઉપરકોટની ગુફાઓ : આ ગુફાઓ બે મજલામાં આવેલ છે, નીચે ઉપર જવા સોપાન શ્રેણી છે. ઉપરકોટની ગુફાઓ ઈ.સ. બીજી સદીના ઉત્તરાર્ધથી ચોથી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં કંડારેલી હોવી જોઈએ.

(3) ખાપરા કોડિયાની ગુફાઓ, કુંડ ઉપરની ગુફાઓ : આ ગુફાઓ મજલાવાળી હશે તેમ પ્રાપ્ત થયેલા અવશેષો પરથી કહી શકાય. ગુફાઓને નુકસાન થયેલ છે. કુલ 20 સંભ આવેલ છે. આ ગુફા ઈ.સ. ત્રીજી સદીમાં કંડારેલી હોવાની શક્યતા છે.

(2) ખંભાલીડા ગુફા : રાજકોટથી 70 કિમી દૂર ગોડલ પાસે આવેલા ખંભાલીડામાંથી આ ગુફાઓ (ઈ.સ. 1959માં) શોધાઈ છે. તેમાં ગ્રાણ ગુફાઓ નોંધપાત્ર છે. વચ્ચેની ગુફામાં સ્તૂપયુક્ત ચૈત્યગૃહ, પ્રવેશ માર્ગોની ઉભય બાજુએ વૃક્ષને આશ્રયે ઊભેલા બૌદ્ધસત્ત્વ અને કેટલાક ઉપાસકોની મોટી આકૃતિઓ બીજી-ત્રીજી સદીની છે.

(3) તળાજા ગુફા : શોતુંજી નદીના મુખપાસે ભાવનગર જિલ્લામાં તળાજાનો કુંગર આવેલ છે. તે ‘તાલધ્વજગિરિ’ તીર્થધામ તરીકે પ્રખ્યાત છે. પથરો કોતરીને 30 ગુફાઓની રચના કરવામાં આવી છે. આ ગુફાઓની સ્થાપત્યકલામાં

વિશાળ દરવાજો આવેલો છે. ‘અભલમંડપ’ (સભાખંડ) અને ચૈત્યગૃહ સુરક્ષિત અને શિલ્પ સ્થાપત્યની દાઢિએ ઉત્કૃષ્ટ છે. બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપત્યોથી આ ગુફાઓ ઈસ્વીસનની ગીજ સદીની છે.

(4) સાણા ગુફા : ગિર સોમનાથ જિલ્લાના ઉના તાલુકાના વાંકીયા ગામ પાસે રૂપેણ નદી ઉપર સાણાના કુંગરો ઉપર આ ગુફાઓ આવેલી છે. સાણા કુંગર ઉપર મધ્યપૂડાંથી જેમ 62 જેટલી ગુફાઓ પથરાયેલી છે.

(5) ઢાંક ગુફા : રાજકોટ જિલ્લામાં ઉપલેટા તાલુકાના ઢાંક ગામમાં ઢંકિએ આવેલો છે. ઢાંકની ગુફાઓ ચોથી સદીના પૂર્વાર્ધની હોવાનું જણાય છે.

(6) ઝીંગુરીઝર : ઢાંકની પશ્ચિમે સાતેક કિમીના અંતરે સિદ્ધસર પાસેની ઝીંગુરીઝરની ખીણમાં કેટલીક બૌદ્ધ ગુફાઓ આવેલી છે. ઈ.સ.ની પહેલી અને બીજી સદીની હોય તેમ મનાય છે.

(7) કર્થણી ખાપરા કોડિયાની ગુફાઓ : કર્થણા લખપત તાલુકામાં જૂના પાટગઢ પાસેના પછાડમાં આ ગુફાઓ આવેલી છે. કુલ બે ગુફાઓ છે. (ઈ.સ. 1967માં) આ ગુફાઓ કે. કા. શાસ્ત્રીએ શોધી કાઢી છે.

(8) કર્દિયાદુંગર ગુફા : ભરૂચ જિલ્લાના જઘડીયા તાલુકામાં કર્દિયાદુંગરની ત્રણ ગુફાઓ આવેલી છે. એ બૌદ્ધ ધર્મની પ્રાચીન સ્થાપત્ય કલાનો ઉત્તમ નમૂનો ગણાય છે. અહીં ગુફા સ્થાપત્ય બેનમૂન છે. એક જ પથરમાં કંડારેલો 11 ફૂટ ઊંચો એક સિંહ સ્તંભ છે. સ્તંભના શિરો ભાગે બે શરીરવાળી અને એક મુખવાળી સિંહકૃતિ છે.

રથમંદિરો

દક્ષિણ ભારતમાં એક પથરમાંથી કે ખડકમાંથી કોતરીને બનાવેલ જગવિષ્યાત રથમંદિરો પલ્લવ યુગની આગવી ઓળખ છે. કાંચીનું ડેલાસનાથનું અને વૈંકટપેરમલનું મંદિર કલા સ્થાપત્યનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. આ ઉપરાંત મહાબલિપુરમનો મંડપ અને મહાબલિપુરમના રથમંદિરો વિશ્વ વિષ્યાત છે. દરેક રથમંદિરો એક જ ખડક કાપીને બનાવવામાં આવ્યા છે. આ રથોના નામ પાંડવોના નામ પરથી રાખવામાં આવ્યા છે. સૌથી મોટું રથમંદિર ધર્મરાજનું અને નાનું રથમંદિર દ્રૌપદીનું છે.

મંદિર સ્થાપત્ય (મંદિરો)

મંદિર સ્થાપત્યમાં ઊંચી પીઠિકાઓ ઉપર સીડીઓવાળાં અને શિખરબદ્ધ મંદિરો જોવા મળે છે. કેટલાક સપાટ મંદિર છે. ગર્ભગૃહની આસપાસ પ્રદક્ષિણા પથ રાખવામાં આવતો.

સ્થાપત્યકલાનાં શ્રેષ્ઠ મંદિરોમાં જબલપુરનું ભૂમરાનું શિવમંદિર, દક્ષિણ ભારતનું બીજાપુરનું લારખાનાનું મંદિર, નાલંદા (સુલતાનગંજ)ની ભગવાન બુદ્ધની

3.6 રથમંદિર

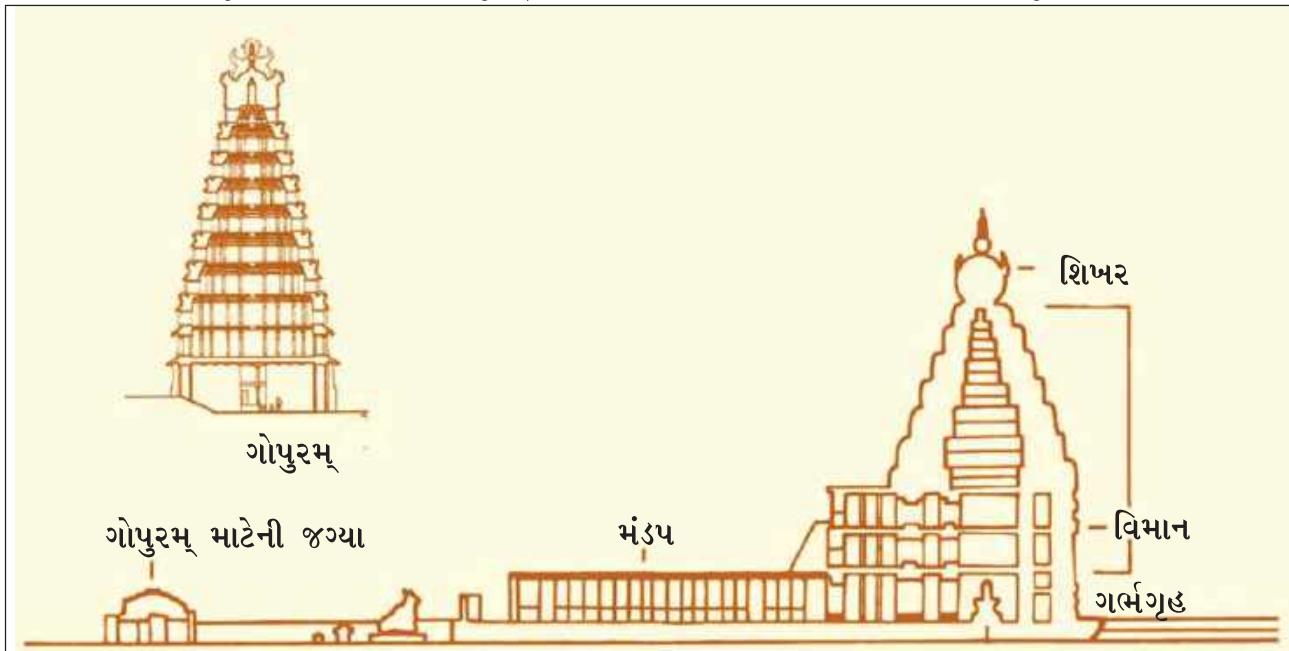
તાપ્રમૂર્તિઓ તથા મથુરાના જૈન મંદિરની પ્રતિમા શિલ્પકલાક્ષેત્રે અદ્વિતીય છે. તેમાં પલ્લવ રાજાઓનું મોટું યોગદાન છે. પલ્લવોની રાજધાની કાંચી ખાતે બંધાયેલાં મંદિરો અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે.

ચોલવંશની રાજધાની થંજાવુરમાં હતી. અહીં બૃહદેશરનું મંદિર ચોલવંશના રાજરાજ પ્રથમે બંધાવ્યું હતું. આ મંદિર લગભગ 200 ફૂટ ઊંચું છે. પ્રાચીન ભારતનું આ અજોડ મંદિર છે.

‘ગોપુરમ્’ સ્થાપત્ય

‘ગોપુરમ્’ એટલે મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર. દક્ષિણ ભારતના પાંડ્ય શાસકોએ મંદિર નિર્માણ વેગવંતુ બનાવ્યું. તેમણે મંદિરની બહાર ઊભી દીવાલો અને ઊંચા સુંદર સુશોભિત દરવાજાઓની રચના કરી. આ મંદિરના દરવાજાઓ ‘ગોપુરમ્’ ને નામે ઓળખાય છે. મંદિરોને બદલે ‘ગોપુરમ્’ની કલાત્મક સુંદરતાનો મહિમા વધી ગયો હતો.

કંચી અને મદુરાઈના મંદિરોના ‘ગોપુરમ્’ દૂરથી જોઈને આજે પણ કલા રસિકો મંત્રમુખ બની જાય છે.

3.7 દક્ષિણ ભારતીય મંદિરનું રેખાચિત્ર

ગોપુરમ્ સ્થાપત્ય મંદિરના રેખાચિત્રની માહિતી

ગર્ભગૃહ

ગર્ભગૃહ મુખ્યત્વે એક નાનો અને અંધકારયુક્ત ઓરડો હોય છે, જેમાં મંદિરની પ્રતિમાને સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. સામાન્યતઃ ચાર ખૂણા ધરાવતો આ ભાગ મોટે ભાગે લંબચોરસ હોય છે. ગુજરાતમાં તેને ‘ગાભારો’ કહે છે.

ગોપુરમ્

‘ગોપુરમ્’ દક્ષિણ ભારતમાં મંદિરોનું પ્રવેશદ્વાર છે. ગોપુરમ્ સ્થાપત્ય ઉપરથી અર્ધગોળાકાર હોય છે. ગોપુરમને મજબૂત બનાવવા માટે તેના નીચેના બે માળને ઉર્ધ્વકાર બનાવવામાં આવે છે.

મંદિપ

આ સ્થાપત્ય સ્તંભો ઉપર રચાયેલ મોટો હોલ અથવા મંદિરના મુખ્ય દ્વારની સામે રચવામાં આવેલ એક વિશાળ વિસ્તાર છે.

શિખર

ગર્ભગૃહના સૌથી ઊંચાણવાળા બાહ્ય ભાગ ઉપર અણીદાર બનાવવામાં આવેલી આકૃતિને શિખર કહે છે. આવા શિખરોને પિતળ કે સોનાથી મટવામાં આવે છે.

વિમાન

વિમાન મંદિરનો જ એક ભાગ છે, જે વર્ગાકાર અથવા ઢોળાવ આકારમાં રચવામાં આવે છે. તે ઘણા માળ સાથે પિરામિડ જેવા હોય છે અને ઉપરનો ભાગ શિખર (ટોચ) તરફ જાય છે.

ઓડિશામાં કોણાકુનું સૂર્ય મંદિર આવેલું છે આ મંદિર રથ મંદિરનું એક સ્વરૂપ છે.

તાંજોરમાં બૃહદેશર મંદિરને તેર માળનું ‘ગોપુરમ્’ છે. આ સમયની ધાતુ તથા પથ્થરની મૂર્તિઓની આગવી વિશિષ્ટતા

3.8 કોણાકુનું સૂર્યમંદિર

જૈન મંદિરો (દેરાસરો)

ભારતમાં વિવિધ સ્થળોએ જૈન મંદિર આવેલાં છે. રાજગૃહમાં વैભાર, વિપુલાચલ, રત્નગિરિ, ઉદ્યગિરિ અને શ્રમણગિરિ નામનાં પાંચ જૈન મંદિરો છે. સમેત શિખરજી(બિહાર) સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન તીર્થધામ આવેલું છે. તેને મધુવન કહે છે. અહીં આદિનાથ ભગવાન અને બીજા 20 તીર્થકરો નિર્વાણ પામ્યા હતા. અહીં અભિનંદન નાથજી અને પાર્શ્વનાથજીનાં મંદિરો છે. અહીં ભગવાન મહાવીર પધારેલા અને અહીં કેટલાક મુનિઓ મોક્ષ પામેલા. ગુજરાતમાં જૈન દેરાસર પાલિતાણામાં અને પંચાસરા મંદિર શંખેશ્વરમાં છે. રાજસ્થાનમાં માઉન્ટ આબુના દેલવાડા અને રાણકપુરનાં જૈન દેરાસરો બાંધકામ, કોતરકામ, કલાકારીગારી અને શિલ્પકલા વગેરેની દસ્તિએ બેનમૂન અને અદ્ભુત છે. ખાસ કરીને આબુ ઉપરનાં દેલવાડાનાં દેરાં જે ગુજરાતના મંત્રી વિમલશાહે બંધાવેલ ‘વિમલવસહિ’ અને બીજા મંત્રી વસ્તુપાળે બંધાવેલ ‘લુણવસહિ’ નામના દેવાલયો તેમની અજોડ કારીગારી અને આરસપહાણમાં બારીક, મનોહર શિલ્પકામ માટે માત્ર ભારતમાં જ નહિ, પરંતુ વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ દેવાલયો જૈન ધર્મની ભારતીય સંસ્કૃતિને અર્પણ થયેલી અજોડ અને યાદગાર બેટ છે. જૈન મંદિરો શિલ્પ અને સ્થાપત્યકલાથી જગવિષ્યાત છે.

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર :ગુજરાતના મોઢેરા(મહેસાણા) ખાતે આવેલ સૂર્યમંદિર (ઈ.સ. 1026માં) સોલંકી યુગના રાજવી ભીમદેવ પ્રથમના શાસનકાળમાં બંધાયું હતું. આ મંદિરનું પૂર્વ દિશામાં આવેલ પ્રવેશદ્વાર એવી રીતે રચાયેલું છે કે સૂર્યનું પ્રથમ કિરણ મંદિરની છેક અંદર ગર્ભગૃહમાં રહેલી સૂર્યપ્રતિમાના મુકુટની મધ્યમાં રહેલા મણિ પર પડતાં સમગ્ર મંદિર પ્રકાશથી ઝણહળી ઊઠતું અને સમગ્ર વાતાવરણમાં જાણે કે દિવ્યતા પ્રગટતી. આ મંદિરમાં સૂર્યની 12 વિવિધ મૂર્તિઓ અંકિત થયેલી આજે પણ જોઈ શકાય છે. આ મંદિરનું નકશીકામ ઈરાની શૈલીમાં થયેલું છે. મંદિરની બહારના જળફુંડની ચારે બાજુ નાનાં નાનાં કુલ 108 જેટલાં મંદિરો આવેલાં છે. ત્યાં ઉથા અને સંધ્યાકાળે પ્રગટતી દીપમાલાને લીધે એક નયનરચ્ય દર્શય ઊભું થતું હતું

મધ્યકાલીન સ્થાપત્ય

- (1) મધ્યયુગમાં મસ્જિદો, મિનારા, શાહી મહેલો, પુલો, તળાવો, સરાઈ (ધર્મશાળા)નાં સ્થાપત્યો આવેલાં છે. કુતબુદ્ધીન ઐબકે દિલ્હીમાં કુતુખમિનાર અને ‘કુવ્વત-ઉલ-ઇસ્લામ’ નામની મસ્જિદ બંધાવી તેમ જ કુતબુદ્ધીન

ਐબકે બંધાવેલ ‘ફાઈ-દિનકા-જોપડા’ નામની મસ્ઝિદ અજમેરમાં છે.

- (2) બંગાળ : બંગાળ પ્રાંતમાં પંડુઆ નામના સ્થળ પર અદીના મસ્ઝિદ, જલાલુદીન મુહમ્મદ શાહનો મકબરો અને તાંતીપાડાની મસ્ઝિદનું નિર્માણ થયેલું. સ્થાપત્યક્ષેત્રે આ પ્રાંતે પોતાની અલગ વિશિષ્ટ શૈલી વિકસાવી હતી.
- (3) જૈનપુર : જૈનપુરમાં તુર્કી સુલતાનોએ અટાલા મસ્ઝિદ બનાવી હતી. તેના ગુંબજની આસપાસ સુંદર કલાત્મક જાળી છે. તેની દીવાલો અને છત ઉપર કમળસહિત વિવિધ ભારતીય આકૃતિઓનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે.
- (4) માળવા : સુલતાનોના રક્ષણમાં માંડુની ઈમારતોની વિશિષ્ટ શૈલી જોવા મળે છે તથા ત્યાં અનેક મકબરાઓનું નિર્માણ થયેલું છે. આ ઈમારતોમાં વિશાળ અને પ્રભાવશાળી ગુંબજો અને બારીઓ ખૂબ નકશીદાર છે. તેમાંથી હોશંગાશાહનો મકબરો તો સંપૂર્ણ આરસથી સુશોભિત ભારતીય શૈલીનો છે.
- (5) અન્ય પ્રાંતો : આ ઉપરાંત કશ્મીર (કંગૂર-બુરજ) બહુમની સુલતાનોએ બીડર ગુલબર્ગાની અનેક ઈમારતો અને મહિમૂદ ગાવાની મદરેસા, બીજાપુરનો ગોળગુંબજ તેમજ વિજયનગર સામ્રાજ્યની સ્થાપત્યકલામાં હમ્મીનું વિકલસ્વામી હજારારામ મંદિર તેમજ ગોપુરમ્ભ તથા કલાત્મક નકશીકલાયુક્ત સ્તંભો સુપ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાતની સ્થાપત્યકલા

ગુજરાતનાં શિલ્પ, સ્થાપત્યકલામાં વિવિધ ધર્મનાં મંદિરો, મસ્ઝિદો, બૌદ્ધ ધર્મના વિહારો, મઠો, સ્તૂપો, ચૈત્યો, ગુફામંદિરો, જૈન ધર્મના દેરાસરો, ઉપરાંત બીજાં અનેક પ્રકારનાં સમાજ ઉપયોગી બાંધકામો જેવાં કે રાજમહેલો, કિલ્લાઓ, છતરીઓ, દરવાજાઓ, કીર્તિતોરણ, ધર્મશાળાઓ, ઉપાશ્રયો, વિસામાઓ, ચબૂતરા, ઝરૂખાઓ, ધૂમટો, તોરણો, કૂવાઓ, વાવ, સરોવરો, તળાવો, પશુ-પ્રાણીઓની આબેહૂબ આકૃતિઓ સર્વાંગ સુંદર અને અતિભિવ્ય ગાણાય છે.

3.11 સોમનાથનું મંદિર

3.10 વડનગરનું કીર્તિતોરણ

- (1) મંદિરો : ધાર્મિકક્ષેત્રે ગુજરાતમાં વિવિધ ધર્મનાં મંદિરોની રૂચના થઈ છે. જેવાં કે ભદ્રકાળી મંદિર, ગીતામંદિર, વેદ મંદિર, જગન્નાથ મંદિર (જમાલપુર, અમદાવાદ), રણાધોડરાયજ મંદિર (ડાકોર), સૂર્યમંદિર (મોઢેરા), હાર્ટકેશર મહાદેવ (વડનગર), અંબાજ મંદિર, શામળાજ મંદિર, સોમનાથ મંદિર, જગત મંદિર (દ્વારકા), બહુચરાજ મંદિર, મહાકાલી મંદિર (પાવાગઢ) સ્વામીનારાયણ

મંદિરો, બ્રહ્માજ મંદિર (ખેડબ્રહ્મા), ખોડિયાર માતાજ મંદિર (ભાવનગર) આશાપુરા માતાનો મઠ (કચ્છ) વગેરેના મંદિરોનો સમાવેશ થાય છે.

- (2) મસ્ઝિદો : અમદાવાદમાં ગ્રાનિટ દરવાજા નજીક જમા મસ્ઝિદ આવેલી છે. આ મસ્ઝિદ સુલતાન અહમદશાહ

પહેલાએ બંધાવી હતી. (ઈ.સ. 1424માં) એમાં 260 સ્તંભો પર 15 ગુંબજોની રચના કરવામાં આવી છે. બારીક કોતરણીવાળી સીદી સૈયદની જગ્યા, મસ્જિદ, સરખેજનો રોજો, જૂલતા મિનારા (અમદાવાદ), રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ જે ‘મસ્જિદે નગીના’ના નામે ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત જામી મસ્જિદ (ચાંપાનેર) અને ગુજરાતનાં મોટાં શહેરોમાં મસ્જિદો આવેલી છે.

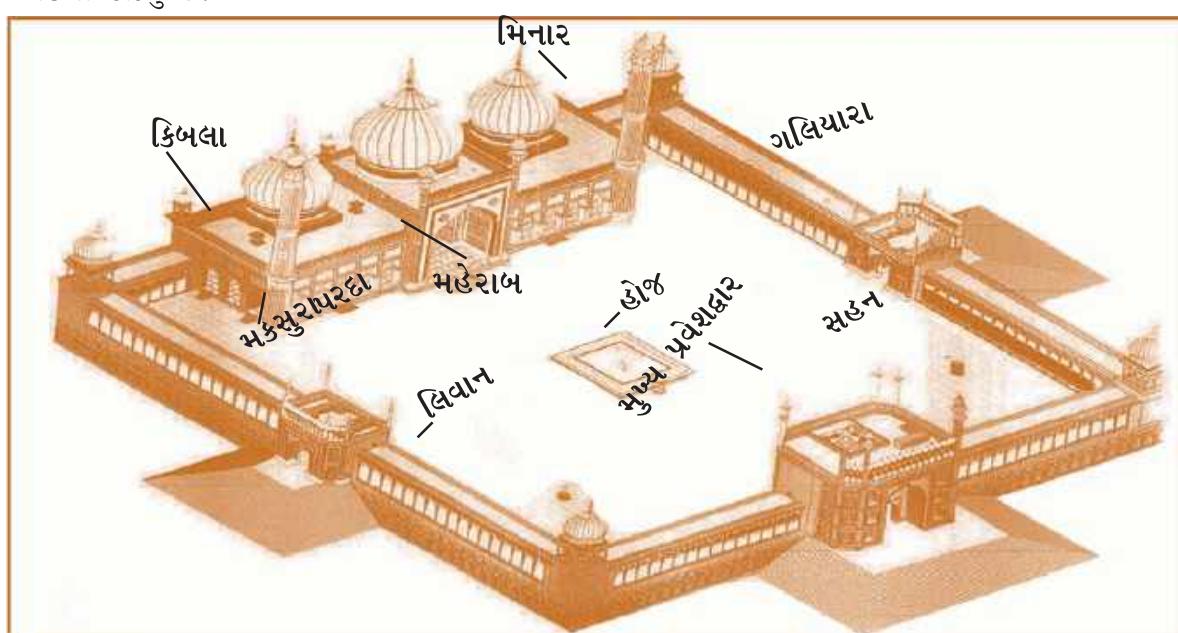
(3) જૈન દેરાસરો (જૈન મંદિરો) : હઠીસિંહનાં જૈન દેરાસરો, કુંભારિયાજી, શંખેશ્વર, સિદ્ધગિરિ શેત્રનું જૈન મંદિરો વગેરે શિલ્પ સ્થાપત્ય અને કોતરણીની દર્શાવી દ્વારા આવેલી છે.

(4) ગુજરાતની વાવ : અડાલજની વાવ, દાદા હરિની વાવ (દાઈહરીની વાવ, અમદાવાદ), રાણીની વાવ (પાટણ), હીરા ભાગોળ (ઉભોઈ) વગેરે સુંદર વાવો આવેલી છે.

આ ઉપરાંત સ્થાપત્યકલામાં ભક્તનો કિલ્લો, ત્રાણ દરવાજા, નગીનાવાડી, કંકરિયા તળાવ (અમદાવાદ), રૂદ્ર મહાલય (સિદ્ધપુર), સહસ્રલિંગ તળાવ (પાટણ), શામળશાની ઓરી, તાનારીરી સમાધિ, કૃત્તિતોરણ (વડનગર), મુનસર તળાવ (વિરમગામ), મલાવ તળાવ (ધોળકા) વગેરે સ્થાપત્ય કલાના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે. જે ગુજરાતની ગારિમાને ઉચ્ચ સ્થાન અપાવે છે. આજે ગુજરાત વિશ્વના નકશામાં શિલ્પ-સ્થાપત્યકલા કારીગરી અને કોતરણીના ક્ષેત્રે તેજસ્વી તારલાની જેમ ઝણહળી ઊઠ્યું છે.

3.12 અડાલજની વાવ

3.13 મસ્જિદ સ્થાપત્યનું રેખાચિત્ર

મસ્જિદના રેખાચિત્રની માહિતી

ગાલિયારા

મસ્જિદની અંદર આવવા-જવાનો રસ્તો

કિબલા

સ્થાપત્યનો આ ભાગ મસ્જિદ અથવા નમાજ પઠવાના હોલની દીવાલ છે, જે હંમેશાં મક્કાના કાબાની દિશામાં જ બનાવવામાં આવે છે.

લિવાન

મસ્ઝિદના સ્તંભોવાળા ઓરડાને 'લિવાન' કહે છે.

મકસુરા

મસ્ઝિદના કિબલા (દીવાલ)ના અંતના ભાગને 'મકસુરા' કહે છે. રેલિંગ દ્વારા આ ભાગને અલગ કરવામાં આવેલ હોય છે.

મહેરાબ

મહેરાબ, કિબલા (દીવાલ)માં બનેલ ભાગને કહે છે. તે મોટેભાગે એક સામાન્ય માનવીની ઊંચાઈ જેટલો હોય છે. તે મક્કા તરફની સાચી દિશા બતાવે છે. (ભારતના સંદર્ભમાં મહેરાબ પશ્ચિમ દિશામાં હોય છે.)

સહન

સ્થાપત્યનો આ ભાગ મસ્ઝિદનું પ્રાંગણ કહેવાય છે, જેમાં ઈસ્લામ ધર્મના અનુયાયીઓ નમાજ માટે એકત્રિત થાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર આપો :

- (1) પ્રાચીન ભારતનું નગર આયોજન સમજવો.
- (2) મોહેં-જો-દડોની નગર રચનામાં રસ્તાઓ અને ગટર યોજના વિશે માહિતી આપો.
- (3) ગુજરાતની શુફાઓ વિશે માહિતી આપો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર મદાસર લખો :

- (1) ધોળાવીરા વિશે માહિતી આપો.
- (2) લોથલ ભારતનું અગત્યનું બંદર હતું. સમજવો.
- (3) સ્તંભલેખો પરની કલા વિશે માહિતી આપો.
- (4) મોઢેરાના સૂર્યમંદિર વિશે નોંધ લખો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ ટૂંકમાં આપો :

- (1) શિલ્પ એટલે શું ?
- (2) સ્થાપત્ય એટલે શું ?
- (3) મોહેં-જો-દડોનો અર્થ સમજવી તેના રસ્તાની માહિતી આપો.
- (4) સ્તૂપની સમજૂતી આપો.

4. નીચેના દરેક પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચ્યો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

प्रवृत्ति

- ભારતમાં આવેલ ઐતિહાસિક સ્થળોની યાઈ તૈયાર કરો.
 - ભારતનાં સ્થાપત્યનાં ઐતિહાસિક ચિત્રો એકત્રિત કરી આલબમ તૈયાર કરો.
 - લોથલ, ધોળાવીરા તથા મોહેરાના સૂર્યમંદિરની મુલાકાત ગોઠવો.
 - તમારા વિસ્તારમાં આવેલા ઐતિહાસિક સ્થળોની મુલાકાત લઈ વર્ગખંડમાં તેની ચર્ચા કરો.